

Mir Cəlal Paşayev - Ədəbi kimliyi, elmi-nəzəri düşüncəsinin miqyasları ilə

XX əsr milli ədəbi-bədii fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi, yazıçı Mir Cəlal Paşayev Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və onun məzmunca zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Xalq yaradıcılığı ilə klassik bədii irsin qabaqcıl ənənələrinin vəhdətini yeni formada yaşadan və ədəbiyyata həyat gətirmiş yazıçı kimi tanınan Mir Cəlal Paşayev, eyni zamanda, görkəmli tədqiqatçı alim olmuşdur.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

Bizdə milli dövlətçilik ideyasının tarixi uzağa getməsə də, milli mənlik şüurunun yaranmasının aspektləri bədii düşüncəyə söykənir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri milli oyanış dövrü kimi səciyyəvidir. Qərbə inteqrasiya, Şərqi geri salan səbəblər, azad və milli düşüncənin hasilə gəlməsi və s. Bu dövrdə bütün diqqət milli təfəkkürün və məfkurə istiqamətinin düşüncədə və əməldə ifadəsinə nail olmağa yönəlmişdi. Bu mənada, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir tarixi, ideoloji və siyasi fakt olaraq yalnız tarixi şəraitin məhsulu deyil, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri boyu davam edən milli siyasi, ədəbi və fəlsəfi düşüncənin nəticəsidir. O dövrdə, sanki hədəflər də, tədqiq predmetləri də eyni idi. Diqqət edək, Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları”, Hüseynzadənin “Siyasəti füsüsət”, Ağaoğlunun “Üç mədəniyyət” əsərlərinin hər birində milli oyanış amili, Şərqi məzlumluğunun kökündə duran məsələlər, Qərbin hansı cəhətlərindən yararlanmağın konturları dəqiq göstərilirdi.

Sonra sovet dövrü hakim oldu. İdeoloji təhriflər, faktın bilərəkdən yanlış yozumlanması, tarixi yaddaşın pozulmasına cəhdlər, milli-mənəvi dəyərlərin sıradan çıxarılması və s. Bu dövrdə az qism ziyalılar öz ədəbi kimlikləri ilə sənətin yaradıcı impulsunu qoruyub saxlamağa müvəffəq oldu, həm yeni dövr, həm də özü ilə mübarizədə qalib çıxdılar. Onların arasında görkəmli yazıçı, alim Mir Cəlalın yeri və mövqeyi ayrıca qeyd olunmalıdır.

1920-30-cu illərdə başlayaraq ədəbiyyat cəmiyyət həyatına təsir etmək baxımından aktiv fəzaya daxil oldu. Öndə gedən ziyalıların əsas qismi ədəbiyyatın cəmiyyətə, daha çox alt qatlara, onların fikrinə, düşüncəsinə daha çox təsir etmək imkanını duyaraq bundan faydalanmağa çalışırdı. Bu faydalanmaqda şəxsi mənfəətə xidmət etmək amili də vardı, xalq mənafeyi, ümumi dəyərlərin qorunması, onların gələcəyə bütöv və sağlam şəkildə ötürülməsi niyyəti də. Mir Cəlal ikincilərdən idi. O, publisistikası vasitəsilə mətbuatda çevikliyi, cariliyi təmin edərsə də, nəsr ilə duyğuları, emosionallığı, bədiliyi öz gücündə saxlayır, əsərləri ictimai-siyasi ab-hava ilə bağlı ən aktual prosesləri cəmiyyətin alt qatlarına apara bilirdi. Bu kontekstdə görkəmli ədibin elmi-nəzəri araşdırmalarının də rolu az deyil. İstər klassik irslə bağlı meydana qoyduğu fundamental əsərlər, istərsə də dövrün cari ədəbi prosesinə verdiyi operativ reaksiyalarının yer aldığı məqalələri onun təksə ədəbiyyatın dərin bilicisi olduğunu meydana qoymur, eyni zamanda, milli təəssübkeşlik hissinin aliliyinə dəlalət edir. Mir Cəlalın nəsr və poeziya ilə bağlı yanaşmaları bu gün bizə sovet dövrünün mənzərəsinə bütün mürəkkəbliyi ilə anlatmaqla bərabər, həm də məlum bir həqiqətin üzərinə işıq salır: əsl sənətkar bütün hallarda öz doğma xalqının özlərini, onun dəyərlərini və meyarlarını zamanın sort sınaqlarından, sort aşamalarından bütöv və zədəsiz çıxara bilirdi.

Azərbaycan nəsrinin tarixini, təkamülünü araşdıran, tədqiq edən alimlərin cərgəsində Mir Cəlalın özünəməxsus yeri var. Onun elmi-nəzəri yaradıcılığında nəsr ilə bağlı əldə etdiyi qənaətlər nəsrin təkamül yolu və qazandıqı poetik xüsusiyyətlərin, apardığı poetik axtarışların nəsr nümayəndələrinin yaradıcılığında müxtəlif təzahürləridir ki, bu gün ətraflı araşdırılmağa, tədqiq edilməyə imkan verir.

Mir Cəlal nəsrimizin inkişaf yolunu müxtəlif yazıçıların (İ.Qutçaşını, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, M.Hüseyn və s.) yaradıcılıqları əsasında təhlil edən tədqiqatçı kimi bununla bağlı çox əhəmiyyətli qənaətlər əldə etmişdir. Bu qənaətlərə müxtəlif elmi məqalələrində də, tənqidi yazılarında da rast gəlmək olar. Məsələn, onun “Klassik nəsrimiz haqqında” məqaləsində qeyd edilir ki, “daha qədim zamanlarda, Nizami dövrünə aid əlimizdə heç bir yazılı nəsr əsəri yoxdur, XVI əsrdə dahi Füzulinin qüvvətli nəsr əsərləri göstərir ki, Füzuli zamanında Azərbaycanda işlənmiş, bədii və ədəbi cəhətdən formalaşmış, original stil qəbul etmiş bədii nəsr var imiş”.

Bu fakt ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə dəfələrlə təsdiqini tapıbdir. Belə ki, Mir Cəlal kimi nəsrimizin tarixini Füzuli dövrü ilə əlaqələndirən digər alimlərimiz də vardır. Məsələn, Hidayət Əfəndiyev də “Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən” kitabında nəsrin tarixinin yazılı ədəbiyyatda Füzulinin əsərləri ilə bağlandıqlığını qeyd edir və ilk nəsr nümunələri kimi onun “Həqiqətüs-süeda” və “Şikayətnamə”sinə təhlil çəkir. Lakin bu zaman ob-

yektiv olaraq ortaya çıxan bir suala - “nə üçün nəsrin ilk nümunələrinin yarandığı bu tarixi dövrdən sonra bu qədər boşluq olub” sualına Mir Cəlalın gəldiyi qənaət əsaslı bir cavab kimi səslənməkdədir.

O, nəsrin orta əsrlərdə və ondan sonra hələ uzun müddət inkişaf etməməsinin səbəbi kimi tək Şərqdə nəsrə “əsli ədəbiyyat” kimi baxılmadığını, “söz sənətində ancaq şeir yazmağın hünər sayıldığını” qeyd edirdi. Bu fikirlər həqiqətən də məntiqlidir. Hər halda, Şərq ədəbiyyatında poeziyanın, Qərb ədəbiyyatında isə nəsrin uzun əsrlər boyu hakim mövqədə olması, ədəbiyyat tariximizdə poeziyanın bu qədər şaxələnməsi, dərinlərə kök atmış bir şəkildə mövcudluğu, hətta şifahi xalq ədəbiyyatında da şeir formalarının daha rəngarəng olması faktı belə bu müddəanın təsdiqi kimi çıxış edə bilər.

Orta əsrlərdə inkişaf edə bilməyən, hətta XIX əsrdə belə çox müraciət edilən forma olmayan nəsr XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ədəbiyyatımıza əsaslı şəkildə, çoxşaxəli formada daxil oldu və öz yerini illər keçdikcə daha da möhkəmləndirməyə başladı. Hərçənd ki, əsrin ilk onilliklərində “ən çox inkişaf etmiş, ən geniş yayılmış ədəbi janrları publisistika və dramaturgiyadır”, - yazan Nizami Cəfərov milli, yaxud ənənəvi janrları sürətlə sıxışdıraraq, arxa plana keçirən bu “qeyri-millî mənşəli” janrların Azərbaycan təfəkkürünə çoxdan deyil, XIX əsrin ortalarında gəlməsi faktını xüsusi olaraq vurğulayır və dramaturgiya ilə publisistikanın əsrin əvvəllərində yaşarılığının və qoşa addımlamasının səbəblərindən biri kimi bir faktı qeyd edirdi: “Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında söhbət gedən mərhələnin dramaturqlarının əksəriyyəti həm də publisist idi: Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim-bəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid...”.

Amma o da faktdır ki, daha sonrakı illərdə publisistika nisbətən zəifləməyə başlayır, özündə nəsr daha geniş formada dövrüyə girir. Bu məsələdə əlbəttə ki, ictimai-siyasi proseslərin öz rolu vardı. Məsələn, əsrin əvvəllərində “səsi bərk çıxan” “Molla Nəsrəddin”in bir müddət keçdikdən sonra, xüsusilə sovet ideologisinin gücləndiyi dövrdə birdən-birə susdurulması, mətbuatın demokratik ab-havasının yoxa çıxması əsassız deyildi və meydana gedən demokratik mətbuat publisistikanın zəifləməsinin əsas nədənlərindən biri kimi mütləq nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə də, nəsrin tarixini izləyən bütün tədqiqatçılar müasir nəsr anlayına yaxın ilk nümunələri arasında İ.Qutçaşının, A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun əsərlərini xüsusi olaraq qeyd edirlər, lakin bu bir faktı dəyişmir ki, onun təkamül prosesi, inkişaf mərhələsi məhz XX əsrin ilk illərindən başlayır.

Bu baxımdan XX əsrin nəsrinin müxtəlif mərhələləri, müxtəlif ideoloji təsirlər adlayaraq, müxtəlif poetik dəyişikliklərə uğrayaraq bu günümüzdə qədr gəlib çatdığını qətiyyətlə söyləmək olar. Onun təşəkkül dövrünün böyük bir hissəsi “sovet ədəbiyyatı” dövrü kimi təhlil etməli olsaq belə, bu fakt nəsrin əldə etdiyi nə ideya-estetik xüsusiyyətləri, nə də poetik çalarları dəyişmir. Hərçənd ki, sovet yazıcısının qarşısına mövzu, ideya, məzmun, qəhrəman, karakter, tip baxımından konkret tələblərin qoyulması nəsrin inkişaf yolunda əsaslı maneələr oldu və məhz bu maneələrin nəticəsində müəyyən mərhələlərdə yaranmış nəsr nümunələri ədəbiyyat tarixində bədi qənaət deyil, yalnız imza olaraq qalmaq olar. Amma yenə də bu faktlar XX əsr nəsrinin özünəməxsusluğunun, əhəmiyyətinin, poetik baxımdan gözəl nümunələrinin dəyərli olduğunu maneə etməməlidir.

Mir Cəlalın elmi-nəzəri irsində XX əsr nəsrinin təhlili, dəyərləndirilməsi, realistik nəsr nümunələrinə xüsusi olaraq diqqət yetirilməsi əsas əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərdəndir. Onun elmi araşdırma-larında Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Nəriman Nərimanovun, Məmməd Səid Ordubadinin, Abdulla bəy Divanbəyovun, Abdulla Şaiqin, Süleyman Sani Axundovun nəsrinin poetik xüsusiyyətləri, bu nəsr nümunələri vasitəsilə XX əsr nəsrinin əldə etdiyi poetik yeniliklərin geniş təhlili aparılmış, əsaslı elmi qənaətlər əldə edilmişdir. Ümumiləşdirmə aparmalı olsaq, qeyd etməliyə ki, Mir Cəlalın elmi-nəzəri irsində XX əsrin nəsrini iki mərhələdə - 30-cu illərə qədər və 30-cu illərdən sonrakı

mərhələdə tədqiq edilə bilər. Bu tədqiqatların elmi-nəzəri sanbalı, əhatə genişliyi, əldə edilmiş elmi nəticələrin obyektivliyi və elmi dəyəri bu günün prizmasından dövrü xarakterizə etməyə imkan verir, amma ondan daha çox alimin özünün obrazına layiqli status qazandırır. İlk növbədə o səbəbdən ki, Mir Cəlalın elmi-nəzəri dəyərləndirməsində nə dəyərdə siyasi ideologiyaya əsaslanma faktı olsa da, onun tədqiqatlarında konkret ədəbi mətnin, ədəbi-tarixi prosesin, konkret olaraq hansısa tədqiqat predmetinin, problemin təhlili daha

əsaslı yeri tutur.

Ümumilikdə, Azərbaycan nəsrini və onun poetik axtarışlarından danışarkən Mir Cəlalın elmi-nəzəri yaradıcılığında 30-cu illərə qədər yaranmış nümunələr, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, A.Şaiq, S.S.Axundov kimi yazıçıların yaradıcılıqları və bir irsin əsasında nəsrin meydana çıxan poetik xüsusiyyətləri daha obyektiv şəkildə təhlilə çəkilə bilər. O, “Mirzə Cəlil qısa, mənalı, psixoloji hekayənin böyük ustasıdır”, - yazanda da, “Mirzə Cəlilin hekayələrində bir bitkinlik, müxtəsərlik, yığcamlıq vardır ki, bütün klassik nəsrimizdə davam və inkişaf etdirilməkdədir. Bu hekayələr bəzən böyük bir roman qədər mənalı, əhatəedici və güclüdür”, - qənaətinə gələndə də, Mirzə Cəlilin bədii təsvirdə hədisə, fakt və insanları miqayisə üslulundan istifadə etməyini çox sevdiyini yazaraq “Kontrastlı lövhələr realizm üçün çox məqbul, münasib üsuldur. Rənglər, səslər, münasibət və görümlər öz-özlündən aşkara çıxır, aydınlaşır. ...Bu yaradıcı üslulundan ədib bütün janrlarda (dram, nəsr, feleyton) istifadə etmişdir”, - qənaətini verəndə də tək “Molla Nəsrəddin” məktəbinin yaradıcısının deyil, ümumilikdə, nəsrimizin poetik axtarışlarını təhlilə çəkir, bu problemə məhz, bir yaradıcılığın sferasından yanaşaraq ümumiləşdirmələr aparır. C.Məmmədquluzadə həm öz əsrinin “səciyyəvi tiplər silsiləsinə yaratmış” nümayəndəsi kimi təhlil edilir, həm də bu cür tip yaradıcılığının, satiranın, tənqidin XX əsr nəsr üçün xarakterik bir xüsusiyyət olduğu göstərilir. Çünki eyni tip yaradıcılığı Ə.Haqverdiyevdə də vardır. Əsas olan isə bu idi ki, həmin “tip”ləri ədəbiyyata ötürən real şərait, real zəmin - o tipləri yetişdirən problemlər dolu cəmiyyət və canlandırılması üçün qismən də olsa azadlıq var idi.

Realistik hekayə janrını Azərbaycan ədəbiyyatında “təzə hadisə” adlandıran Mir Cəlalın onun cəmi bir əsrlik tarixi olduğunu yazaraq janr etibarilə də nəsrin formalaşma prosesini təhlilə çəkirdi: “...iyirminci əsrin əvvəllərində bizdə hekayə, xüsusilə realizmi təmsil və təcəssüm edərən janr olaraq etibarilə əhəmiyyətli yer tuturdu”.

Mir Cəlal C.Məmmədquluzadənin hekayələrini məzmununa görə iki yerə bölərək - portret və hadisə hekayəsi kimi təhlil edir və bununla da, XX əsr hekayəsinin poetik imkanlarını dəyərli etmişdir. Yaxud Haqverdiyevin nəsr ilə bağlı təhlillər apararkən onun simvolizm tərəfdarı olduğunu qeyd edir, lakin “sənət sənət üçündür” meylinə uymadığını vurğulayırdı: “Ədib simvoldan bir ədəbi məzə, bir işarə, vasitə kimi istifadə etmişdir”. Bununla belə, öz elmi-nəzəri mülahizələrində bu cür qeydləri etməklə, əslində Mir Cəlal o zaman mövcud olan bir fikri - realizmdən başqa heç bir cərəyanın, meylin olmadığı düşüncəsini bilərəkdən və ya

bilməyərəkdən dağıtmış olurdu. Bu isə ədəbiyyat tarixində ədəbi məktəbləri və ədəbi cərəyanları arasırdan tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətli bir təkan, impuls idi.

Mir Cəlalın apardığı bütün bu təhlillərdən bəlli olur ki, XX əsr nəsrini əsrin əvvəllərində hekayə janrı ilə ədəbi təfəkkürdə özüne yer etməyə başlasa da, sonrakı mərhələ, 30-cu illərdən başlayaraq artıq roman yaradıcılığı üçün şərait yaradırdı. Amma bu şərait təəsüf ki, təbii təkamül prosesinin deyil, “kənar”dan diqqət edilən, “sosialist realizmi”ni yaranan, “hakim ideoloji” basqının tələbatı idi. “Sovet ədəbiyyatı” nəsrini “yerlərdə” mütləq roman janrına adlamalı idi.

Mir Cəlal nəsrimizə yeni ayaq açmaqda olan roman janrını xarakterizə edərək “müasir və müstəqil ideyaların cürətlə təbliği, bədii forma gözəlliyi, maraqlı, sadə və təbii hekayə üslulu, hadisələrin müstəqim və sürətli inkişafı, tam və bitkin süjet, aydın xarakteristikalar, sağlam lirika, dildə canlılıq - romanın əsas bədii keyfiyyəti bunlardan ibarətdir”, - yazır, roman janrı ilə bağlı yazıçılardan tələb edilən ictimai-siyasi “sifariş”in yerinə yetirilməsi üçün yazıçılara “ipucu” verir-di.

O, Nəriman Nərimanovun yaradıcılığını dəyərləndirərkən onun məhz romanını təhlil edir, ədibin realist əsərlərində nisbətən söz demək imkanını verən mətnlər idi. Məsələn, o müasir kəndimizin təsvirinə həsr olunmuş görkəmli əsərlərdən biri - Mirzə İbrahimovun “Böyük dayaq” romanı haqqında da qənaətlərini qeyd edirdi. “Burada yalnız təsərrüfat məsələləri deyil, xalq həyatı, ailə, ənənə, əxlaq, ümumən köhnəlik ilə yenilik arasındakı barışmaz mübarizə verilir. Romanda bir neçə xətt üzrə inkişaf etdirilən əhvalat bu mərkəzi sima ətrafında dolanır”, - yazan tədqiqatçının yazı intonasiasından, təhlil istiqamətindən də görünür ki, Mir Cəlal sovet dövrünün sort qayda-qanunlarının işlək olduğu dövrlərdə belə mümkün qədər ədəbiyyat, sənətlə bağlı obyektiv elmi-nəzəri qanunauyğunluqlardan çıxış etməyə çalışıb. Axı dövr mürəkkəb idi, yazılan mətnlər adətən “sosialist realizmi”nin tələbləri çərçivəsində meydana qoyulduğundan tədqiqatçının səmimi fikir söyləməsinə əngəlləyirdi. Lakin Mir Cəlal İsmayıl Şıxlının “Ayrılan yollar”, Həsən Seyidbəylinin “Telefoncu qız”, Əli Vəliyevin “Turaclıya gedən yol”, Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” əsərlərini əsərlərini təhlil predmetinə çevirəndə belə konkret qənaətlərdən çıxış edər, “bədii nəsrimizin yarıtmaz cəhətlərindən biri sətirə və yumorun zəifliyidir”, - kimi cəsarətli qənaətlər səsləndirməkdən çəkinmirdi.

Akademik Nizami Cəfərovun qənaətlərinə istinad etsək, “yaddan çıxarmaq olmaz ki, 30-50-ci illər ərzində çoxluq dünyagörüşünün formalaşması tarixində mühüm mərhələ olmuş, ədəbiyyat həmin dünyagörüşü çox fəal şəkildə təbliğ etmişdir. ... haqqında söhbət gedən tarixi şəraitdə Azərbaycanın mədəniyyəti müstəqilliyi barədə düşünmək belə az şey deyildi”.

Göründüyü kimi, Ordubadinin yaradıcılığı əsasında çıxarılan elmi qənaətlər XX əsr nəsrinin ilk mərhələdə mövcud olan poetik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa, keçdiyi təkamül prosesi zamanı hansı dəyişikliklərə uğradığını izləməyə imkan verir. Bu romanda mövcud olan “qismən səyahətnamə”, “qismən silsilə məktubları”, “qismən də tərcümeyi hala” oxşatma xüsusiyyətləri əslində, romanın sonrakı mərhələdə meydana çıxacaq formalarının ilk əlamətləri, ilk poetik xüsusiyyətləridir ki, artıq əsrin əvvəllərində fragmentlər şəkildə olsa da, özünü biruzə verirdi.

“Bədii nəsrimiz yeni mərhələdə” məqaləsində Mir Cəlal “müasir ədəbiyyatımızın ən qabaqcıl sahəsi bədii nəsr sayılır, bədii nəsrin də qabaqcıl sahəsi roman və povest sayılır. Bədii nəsrimiz gəncdirsə, bu epik şəkillərimiz ondan da gəncdir”, - yazaraq o dövr üçün hələ yeni olan, bədii təfəkkürün hələ tam mənada qavramadığı, qəbul etmədiyi janrla bağlı təhlillər aparır, çıxardığı qənaətləri belə ümumiləşdirirdi: “Roman geniş xalq həyatını geniş əhatə etməli, nəinki şəxsin, ailənin, hətta nəslərin də taleyini verməli olan böyük ədəbi şəkildir. Roman həm əsri, həm də günü, həm xalqın, həm də fərdin taleyini əks etdirir. Müəyyən dövrdə roman qəhrəmanın, hətta nəslin mükəmməl sərgüzəşti, tərcümeyi-halı deməkdir”.

Məqalələrində Mir Cəlal dil məsələsini, dövrün meydana çıxardığı əsərlərdə dəyərləndirilməli olan əsas xüsusiyyət ki-

mi qabardır və “indi ən mühüm məsələlərdən biri yalnız dil mədəniyyəti deyil, ümumən sənətkarlıq məsələsini bütün kəskinliyi ilə qoymaq, yazıçılarımızın diqqətini buna cəlb etməkdən ibarətdir”, - yazır, bir zaman xalqımızı, mədəniyyət adamlarını narahat edən Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov, Cəfər Cabbarlı və Səməd Vurğun kimi qələm sahiblərinin “ömrələrinin çox hissəsini uğrunda mübarizəsinə sərf etdikləri” dil, xalq ruhu, xalq dili məsələsinin “indi ədəbiyyatımızda ən böyük tələb kimi qoyulur və həll olunur”, - qənaətinə istinad nöqtəsi kimi yanaşmalı olurdu.

Mir Cəlalın yaradıcılığını təhlil etdiyi, üzərində dayandığı yazıçılardan biri Mehdi Hüseynidir. O, Mehdi Hüseynin yaradıcılığının təhlilini ayrılıqda bir məqalə həsr edib. Lakin ümumi dəyərləndirmə apardığı “Bədii nəsrimiz yeni mərhələdə” məqaləsində o, “Abşeron” romanının müəllifi Mehdi Hüseyninin yeni romanından, “Qara daşlar”dan danışır. “Romanda sürətlə inkişaf etdirilən kəskin bir münasibət” olduğunu qeyd edir, Bakı yaxınlığında neft kəşfiyyatı üzərində gedən və bütün diqqətləri toplayan əsas münasibətin kolxoz kəndi ilə, ziyalıların həyatı ilə bağlandığını, “yalnız vətəndaşlıq duyğularını yox, həm də adamların fərdi həyatını, ailə-məişət və məhəbbət səhnələrini əhatə etdiyini” vurğulayır. Müxtəlif səhnələrin təsviri üçün iri həcmli parçalar sitat götürməklə yenə də “Mehdi Hüseynin əsərində həyat həqiqətini qabarıq əks etdirən gərgin səhnələr çoxdur”, - kimi qənaətlər səsləndirir.

Bir məqamə diqqət çəkməyə dəyər. Mir Cəlalın üzərində dayandığı və təhlil etdiyi əsərlər ədibə nisbətən söz demək imkanını verən mətnlər idi. Məsələn, o müasir kəndimizin təsvirinə həsr olunmuş görkəmli əsərlərdən biri - Mirzə İbrahimovun “Böyük dayaq” romanı haqqında da qənaətlərini qeyd edirdi. “Burada yalnız təsərrüfat məsələləri deyil, xalq həyatı, ailə, ənənə, əxlaq, ümumən köhnəlik ilə yenilik arasındakı barışmaz mübarizə verilir. Romanda bir neçə xətt üzrə inkişaf etdirilən əhvalat bu mərkəzi sima ətrafında dolanır”, - yazan tədqiqatçının yazı intonasiasından, təhlil istiqamətindən də görünür ki, Mir Cəlal sovet dövrünün sort qayda-qanunlarının işlək olduğu dövrlərdə belə mümkün qədər ədəbiyyat, sənətlə bağlı obyektiv elmi-nəzəri qanunauyğunluqlardan çıxış etməyə çalışıb. Axı dövr mürəkkəb idi, yazılan mətnlər adətən “sosialist realizmi”nin tələbləri çərçivəsində meydana qoyulduğundan tədqiqatçının səmimi fikir söyləməsinə əngəlləyirdi. Lakin Mir Cəlal İsmayıl Şıxlının “Ayrılan yollar”, Həsən Seyidbəylinin “Telefoncu qız”, Əli Vəliyevin “Turaclıya gedən yol”, Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” əsərlərini əsərlərini təhlil predmetinə çevirəndə belə konkret qənaətlərdən çıxış edər, “bədii nəsrimizin yarıtmaz cəhətlərindən biri sətirə və yumorun zəifliyidir”, - kimi cəsarətli qənaətlər səsləndirməkdən çəkinmirdi.

Akademik Nizami Cəfərovun qənaətlərinə istinad etsək, “yaddan çıxarmaq olmaz ki, 30-50-ci illər ərzində çoxluq dünyagörüşünün formalaşması tarixində mühüm mərhələ olmuş, ədəbiyyat həmin dünyagörüşü çox fəal şəkildə təbliğ etmişdir. ... haqqında söhbət gedən tarixi şəraitdə Azərbaycanın mədəniyyəti müstəqilliyi barədə düşünmək belə az şey deyildi”.

Dil amili, sənət ucalığı, klassik irsə və ənənəyə bağlılıq, tələpçilikdən qaçmaq, dövrün yenilikçi ruhunu duymaq şəraitəsi və s. Mir Cəlalın dəqiq meyarlar sisteminə ədəbi fakta, ədəbi prosesə yanaşmasının abəhəmi dəyişməzdir. Sənət kredosu bu ali ölçüləri meyara çevirdiyi üçün yaşayır. Ona görə istər bədii, istərsə də elmi-nəzəri irsi zamanla səsləşir, milli düşüncə tariximizin bugünüdə inamla iştirak edir, əsrlərlə yol gedə, Yol ola bilər.

ELNARƏ AKİMOVA,
Milli Məclisin deputatı
YAP İdarə Heyətinin üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunda şöbə müdiri